

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА: РАННІЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*Розглянуті основні напрями наукових досліджень українського історика Михайла Грушевського у період його навчання та діяльності в Київському університеті Святого Володимира.
Ключові слова: Михайло Грушевський, Київський університет Святого Володимира.*

Визначний український історик, громадський і політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) – вихованець Київського Імператорського університету Св. Володимира. Він був одним із найкращих випускників історичного відділення історико-філологічного факультету університету. Минуло вже 150 років від дня його народження.

Михайлу Сергійовичу Грушевському присвячено цілу низку праць таких істориків, як: Л. Виняр, І. Крип'якевич, І. Верба, Р. Пиріг, Ю. Шаповал, В. Масненко та інших дослідників, які висвітлюють наукову та суспільно-політичну діяльність вже значного вченого та державного діяча¹. Проте, студій про студентські роки майбутнього історика, про період його становлення як молодого науковця, нажаль, у вітчизняній історіографії бракує. Тому, саме на цей відрізок життя М. Грушевського ми і звернули увагу в нашому дослідженні.

Ще в студентські роки (1886–1890) юнак захоплено вивчав і ретельно досліджував середньовічну історію України. Залюбки працював в архівах і бібліотеках.

Під керівництвом знаного професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича він захистив новаторську на той час конкурсну роботу під назвою «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття». Ця робота була удостоєна золотої медалі.

Михайла Грушевського, як професорського стипендіата, за успіхи в науковій роботі залишили працювати на кафедрі російської історії в Київському університеті для подальшої наукової та педагогічної діяльності. Саме в цей час Михайло має можливість їздити у наукові подорожі до Москви та Варшави, щоб працювати у місцевих архівах.

Згодом у 1894 році він захистив магістерську дисертацію на тему «Барське староство. Історичний нарис» і дістав ступінь магістра історії.

Нажаль, роки свого навчання, сам М. Грушевський згадував з деяким розчаруванням, бо то був дуже непростий час для всього Київського університету. Проведена щойно імперською владою університетська реформа пильнувала, аби не допустити вільнодумства у студентській молоді. А викладачі, які були втомлені безкінечними перевітками, підозрами та страхом переслідування, намагались уникати будь-яких контактів зі студентами.

Проте, на молодого дослідника відразу звернули увагу досвідчені історики, вони усіляко сприяли йому та залучали до наукової роботи.

19 травня 1891 року М. Грушевського було обрано дійсним членом наукового Історичного товариства Нестора Літописця, яке діяло в стінах Київського університету². Він брав активну участь у його засіданнях, де із захватом виступав із різними тематичними повідомленнями та цікавими науковими доповідями.

До лав членів товариства Нестора Літописця молодого дослідника привів його науковий керівник В. Антонович, який сам двічі обирався головою товариства. Отже, М. Грушевський по-

повнив ряди Київської школи істориків Володимира Антоновича, до якої належали Д. Багалій, П. Голубовський, Н. Молчановський, О. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, І. Лінниченко, Д. Дорошенко, В. Базилевич, Н. Полонська-Василенко, П. Смирнов, П. Іванов, О. Оглоблин та інші історики.

Вперше М. Грушевський виступив на засіданні товариства Нестора Літописця, яке відбулося 24 листопада 1891 року, з науковим повідомленням етнографічного характеру на тему «Етнографічні дані про Барську околичну шляхту до кінця XVIII ст.»³. У своєму дослідженні він висвітлив історію Барського староства і дав чітке визначення етнографічного складу української шляхти, посилаючись на досліджені ним архівні джерела.

М. Грушевський дійшов висновку, що суспільний устрій Барського староства мав цікаві характерні риси, які завжди привертали до себе увагу дослідників. А саме: значення в колонізації, обороні окраїн та в давній історії козацтва; організація старостівського управління; устрій шляхетських околиць; оригінальний характер околичної шляхти.

Доповідач охарактеризував етнографічний склад місцевої околичної шляхти, посилаючись на писемні джерела XVI ст., знайдені ним в архівах. Він стверджував, що серед місцевих жителів були поляки, волохи, південні слов'яни, навіть татари. Проникаючи в певне середовище, вони проходили процес асиміляції. Та до кінця XVIII ст. околична шляхта в більшості своїй мала «південно-руський» етнографічний склад. Вказавши на відповідний цьому характер прізвиськ, доповідач звернув увагу на розмовну мову, віру та побутові обряди і звичаї шляхти.

На думку М. Грушевського, околична шляхта у всіх відношеннях була дуже близька до народних мас, або була з нею тотожна. Польські впливи, які проникали туди різними шляхами, були досить поверхневими. Загалом околичний шляхтич за своїм розвитком, побутом, умовами суспільного життя ближче стояв до народних мас, а ніж до пересічного польського дворянства. Дійсно, околичні шляхтичі, підтримуючи досить близькі та невимушені стосунки з селянами, ніколи не залишалися осторонь народних рухів.

У висновках вчений підкреслив, що етнографічною основою все ж таки було місцеве населення, а поляки, волохи, південні слов'яни і татари проникали в її середовище та асимілювалися нею. М. Грушевський довів факт збереження околичною шляхтою національних етнографічних рис, свідченням чого є мова, вірування і побутова обрядовість.

9 травня 1892 року на одному з засідань товариства вчений зробив наукову доповідь на тему «До питання про Болохово»⁴, повний текст якої був опублікований на сторінках наукового часопису «Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця»⁵.

У своєму дослідженні М. Грушевський проаналізував, знайдений ним в Литовській метриці цінний документ XVI ст. І як доповнення до своєї наукової студії, М. Грушевський опублікував його. Це лист польської королеви Бони до кременецького старости Петра Михайловича Семашка від 11 травня 1553 року, написаний нею у Варшаві⁶.

У листі мова йде про села, які вїйт Ян Хотимович Лепесовський з дозволу Сигизмунда Старого у Кременецькому повіті за річкою Горинь у Болохові брав у облогу. Кілька таких сіл він захопив і продовжував облогу, сподіваючись у майбутньому бути на правах вїйта у цих селах. Але староста не дозволив Лепесовському цього зробити, а передав права вїйта своїй людині на ім'я Семен.

Королева Бона віддає наказ не порушувати прав вїйта і повернути Яну Хотимовичу Лепесовському «тые вси села на Болохове, которые через него там осажены суть».

Лист свідчить, що у середині XVI ст. Болоховим називали дуже великі земельні території, які на той час були повністю, або частково запустілі. Таким чином, на цих землях можна було утримувати в облозі багато сіл.

Ретельно дослідивши документ, М. Грушевський дійшов висновку, що приблизне місцезнаходження Болохова вказане у самому документі. Ця місцевість, згідно опублікованого ним джерела, простягалась до верхів'я річок Горинь та Случ, у районі річок Жердь, Полква та інших. Проте територія Болохова не обмежувалась землями кількох сіл (Гончариха, Воронежці,

Осники, Білозерка та інші). Але у якому саме напрямі вона простягалась далі (чи то на схід, чи до річок Хомора та Ікопоть) у документі не зазначено.

Представлений М. Грушевським лист підтверджував висловлену раніше думку професора Миколи Павловича Дашкевича, яка ґрунтувалася виключно на літописних текстах, про те, що Болохово XII–XIII ст. це – не окреме поселення, а велика територія, цілі землі. Джерело свідчить, що жителі Болохова XVI ст. є нащадками того давнього Болохова XII–XIII ст.

В обговоренні доповіді М. Грушевського взяли участь почесний член товариства Володимир Боніфатійович Антонович та дійсний член товариства Микола Павлович Дашкевич. Останній висловив свою думку про те, що знайдений, ретельно вивчений і представлений М. Грушевським документ є дуже цінним писемним джерелом для дослідників.

На засіданні Історичного товариства Нестора Літописця 10 жовтня 1893 року М. Грушевський виголосив повідомлення «По питанню про організацію управління та суду в Подільській землі у XIV і XV ст.»⁷. В цьому дослідженні автор представив детальну схему судово-адміністративного устрою в деяких українських містах. Він дав порівняльну характеристику цієї схеми з устроєм Галицької Русі.

Дослідивши грамоти князів Коріатовичів, вчений дійшов висновку, що на той час в таких важливих Подільських містах, як Кам'янець, Смотрич і Червоноград воєводи були наділені певними судово-адміністративними повноваженнями. Очолював землі подільський староста. Такий устрій продовжував існувати і після князів Коріатовичів. У Червонограді та Кам'янці продовжували діяти воєводи, на чолі яких стояв кам'янецький староста. М. Грушевський підкреслює, що така схема нагадує устрій Галицької Русі перехідного періоду – від завоювання Казимира до остаточного введення польських установ у 30-ті рр. XV ст. Вчений припускає, що: кам'янецький староста, окрім військово-адміністративних повноважень, мав також широку юрисдикцію відносно всіх соціальних станів населення; суд старости замінював гродські та земські суди польського права; в головних містах сиділи, підпорядковані старості воєводи; в Кам'янці суд воєводи зливався з судом старости, а воєвода був лише його заступником; до складу старости і воєводи входив ще один суддя.

М. Грушевський робить висновки, що введення польського устрою наступило близько 1436 року, так як між 1436 і 1438 роками вперше з'являються сенаторські (воєвода – у польському значенні цього титулу, каштелян) та земські уряди (підкоморій). Тоді й відбувся поділ юрисдикції старости між судами земським та гродським. Примножилась кількість старост, але вони, окрім кам'янецького старости, який носив титул генерального старости подільського, не були справжніми гродськими старостами, а виконували функції посередників і мали повноваження воєвод.

20 лютого 1894 року на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця М. Грушевський виступив з промовою на тему «Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі»⁸. Молодий історик повідомив про результати своїх досліджень, розповів про права і привілеї української шляхти, про типи і форми землеволодіння в Галичині та Поділлі. У своїй доповіді він приділив значну увагу умовам служивого землеволодіння на території Барського староства у XVI ст., історія якого особливо цікавила вченого.

Вчений звернув увагу на ту обставину, що в української шляхти не було повної однаковості прав та привілеїв. Поряд з повноправною, привілейованою шляхтою існувала шляхта неповноправна, служива, яка володіла землями за умови різноманітних служб та повинностей. Така форма умовного землеволодіння в Галичині та Поділлі бере початок ще за перших часів господарювання польського права на Русі. Тоді землі роздавались польськими королями за умови чітко визначеної військової повинності та зі значними обмеженнями у праві розпоряджатися ними.

М. Грушевський зазначив, що такий тип жалуваних земель значно відрізнявся від корінної Польщі, це більш наближено до умов роздачі земель німецького права та пізніших жалуваних князівств у волоських общинах. Походження цього типу умовного землеволодіння не з'ясовано. На думку вченого, такий тип землеволодіння виник під впливом тих самих чинників, що й

помісне володіння в інших землях давнього руського права. Наприклад, у Великому Князівстві Литовському і Московському цей тип землеволодіння виник завдяки прагненню уряду до посилення військових сил країни.

У 1434 році подільська та галицька шляхта була зрівняна в правах з польською. Але це поширювалося не на всю шляхту. Так в Поділлі значна група туземної служивої шляхти продовжувала існувати ще довгий час.

М. Грушевський у своїй доповіді приділив значну увагу умовам такого служивого землеволодіння у Барському старостві XVI ст., де служива шляхта заселяла близько 50 сіл. Незалежно від «титулів права» та умов пожалування вона виконувала такі повинності: шляхтичі відбували військову службу; несли польову сторожу на татарських шляхах; їх селяни відробляли панщину та були підпорядковані адміністративній владі та юрисдикції барського старости. А тим часом повноправна шляхта, яка користувалася «вольністю права земського дедичного коронного», не відбувала згаданих служб, підкорялась владі та юрисдикції лише генерального подільського старости. У такому положенні барська шляхта залишалась аж до XVIII ст.

Результати подальших наукових досліджень історії Барського староства стали темою наступної доповіді М. Грушевського під назвою «Організація старостівського та околичного управління в Барському старостві XVIII ст.», яку він проголосив 11 вересня 1895 року на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця⁹.

М. Грушевський відзначив, що у зв'язку з тим, що землі Барського староства у XVIII ст. перейшли у приватне володіння, там відбулися певні зміни. Посада підстарости була замінена на посаду адміністратора або губернатора; останній згодом став генеральним комісаром, головним керівником, економом, якому підпорядковані адміністратори менших економій; поряд з ними з'являється особливе військово-адміністративне відомство, яке займалось справами шляхти; старосту замінили на полковника, а шляхта була організована у загоны, які нагадували за своїм устроєм козацький полк; полковник підпорядковувався старості та призначався ним; при ньому були поручики та хорунжі. Судові справи стосовно військової повинності та служби знаходились у віданні полковника, при ньому було організовано полковничий суд із поєднанням навіть громадських справ; його юрисдикції належала вся шляхта та воєнні чини; намісники старости становили систему шляхетського управління на чолі з полковником.

М. Грушевським дійшов висновку, що в середині XVIII ст. в Барському старостві утворилося два відомства – одна частина чиновників завідувала адміністративно-господарськими справами та представляла інтереси старости (губернатори та адміністратори); інша завідувала шляхтою та наближалась до державної установи. Проте на практиці чіткого розподілу між ними не існувало: обидва відомства залежали від старости і підпорядковувались генеральному комісару.

Органами околичного (сільського) управління були намісник та «шляхетське коло». Воно представляло собою зібрання всіх повноправних господарів околиці, які збиралися по різних питаннях: розподілу повинностей, господарських справ околиці, патронату місцевої церкви, спостереження за моральною поведінкою населення, суд «шляхетського кола». Головою та представником кола був намісник, який призначався полковником із шляхтичів. Влада намісника мала поліцейський характер.

Як бачимо, основними темами наукових розвідок та уподобань молодого вченого-історика М. Грушевського в студентські роки та в період його діяльності в Історичному товаристві Нестора Літописця були дослідження етнографічного, соціально-економічного та політичного спрямування¹⁰.

М. Грушевський продовжував свою співпрацю з Київським університетом Св. Володимира та Історичним товариством Нестора Літописця і тоді, коли переїхав до Львова¹¹. За рекомендацією В. Антоновича у 1894 році його призначили на посаду ординарного професора кафедри всесвітньої історії Львівського університету.

Нажаль, у 1917 році наукове Історичне товариство Нестора Літописця було закрито. А у 1920 році припинив свою діяльність і Університет Св. Володимира (ім'я Св. Володимира носив до 1919 року) – він був реорганізований.

Але у 1921 році товариство відновило свою діяльність у складі Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук, яким і керував академік М. Грушевський аж до реорганізації ВУАН у 1931 році, коли товариство було остаточно ліквідовано.

Отже, саме в стінах Київського університету Св. Володимира на засіданнях Історичного товариства Нестора Літописця відбулися перші публічні виступи молодого історика Михайла Сергійовича Грушевського, який згодом став потужним вченим світового рівня, творча спадщина якого налічує понад дві тисячі ґрунтовних праць з історії, історіографії, етнографії, археології, фольклору, соціології та літератури.

¹ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчості // Український історик. – 1974. – № 1–3; Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. – Львів, 2001. – С. 233–255; Верба І. В. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. – К., 2004. – Т. 2 : Г – Д. – С. 232–235; Пиріг Р. Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2005. – № 4 (463). – С. 178–189; Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2006. – № 5 (470). – С. 83–98; Масненко В. В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5 (470). – С. 19–34; Козловський С. Історичні погляди М. С. Грушевського про право Київської Русі // Актуальні питання сучасної науки і права: Збірник матеріалів науково-практичної конференції студентів (24 квітня 2010 р., м. Суми). – Суми, 2010. – С. 39–41.

² Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора летописца в 1891 году // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца (далі ЧИОНЛ). – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. I. – С. 7.

³ ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. I. – С. 15–16.

⁴ ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 7. – Отд. I. – С. 15.

⁵ Грушевский М. К вопросу о Болохове // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – Отд. II. – С. 3–9.

⁶ Приложение. Лист, писанный до старосты кремьянецкого пана Петра Семашка войту лепесовскому Яну Хотимовскому на войтовство в селах тех, которые он осадил на Болохове, за Горинею, до воли господарское // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – Отд. II. – С. 10–11.

⁷ ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. I. – С. 15–16.

⁸ ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – Отд. I. – С. 13–14.

⁹ ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – Отд. I. – С. 34–35.

¹⁰ Круглова Л. Б. Наукова діяльність Михайла Грушевського в Історичному товаристві Нестора Літописця // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського» 16 листопада 2016 р., м. Київ. – С. 14–16.

¹¹ Сперанский М.Н. Список членов Общества Нестора-летописца к 1-му июля 1910 г. // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. III. – Отд. I. – С. 102.

В статье рассмотрены основные направления научных исследований украинского историка Михаила Грушевского в период его учёбы и деятельности в Киевском университете Святого Владимира.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, Киевский университет Святого Владимира.

In the article the main directions of scientific research of Ukrainian historian Mykhailo Hrushevsky during his studies and activities at University of Kiev St. Vladimir are examined.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Kiev University of St. Vladimir.